

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 2(18) сәуір-маусым 2019
ISSN 2710-3994

Бас редактор:
Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызыл мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусейтова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvy Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтмашұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:
Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:
Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:
Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:
Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:
Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

- Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)
- Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)
- Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)
- Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)
- Абиля Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)
- Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)
- Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)
- Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)
- Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)
- Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)
- Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)
- Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)
- Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)
- Кумекоев Болат Есимхамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)
- Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)
- Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания) Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)
- Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)
- Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)
- Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)
- Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)
- Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)
- Таймагамбетов Жакен Кожакметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:
Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:
Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

- Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)*
- Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)*
- Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)*
- Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)*
- Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)*
- Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)*
- Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)*
- Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)*
- Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)*
- Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)*
- Kozhirova Svetlana Bassieva – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)*
- Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)*
- Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)*
- Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)*
- Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)*
- Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)*
- Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)*
- Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)*
- Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)*
- Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)*
- Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)*
- Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)*
- Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)*

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzak Altynbek

ӘОЖ 930.001.83

КӨНЕ ТҮРІКТЕРДЕГІ ТӘҢІРШІЛДІК**Каттабекова Н.Қ.**

Қ. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, т.ғ.к. Түркістан, Қазақстан.

Аңдатпа. Ерте ортағасырлық дәуірде тарих сахнасына көтерілген түркілердің діни жүйесі олардың тұрмыс-тіршілігіне және қоршаған ортасына сәйкес қалыптасып, өзіндік ерекше құбылыс ретінде көрініс тапты. Оларда табиғат культі басымдық танытып, көне түріктер жер-суға, көкке табынып, аң-жауарларды осы тылсым күшпен байланыстырушы буын ретінде қарастырды. Бұл өз кезегінде көне түріктер арасында көк бөрі культін қалыптастырды. Сондай-ақ көне түріктер аң-жауарларды әруақтардың көрінісіне балап, олардың киелі санады. Мұның өзі көне түріктердің қоршаған ортамен, табиғатпен үйлесімділік табатын өзіндік дүниетанымына негіз қалап, оларда тәңіршілдіктің орнығуына алып келді. Тәңіршілдіктің қалыптасуы көне түріктерге дейінгі ғұндар дәуірінен, тіпті одан ертерек дәуірден бастау алады. Бірақ осы көне түріктер дәуірінде бұқаралық сипат алды. Сондықтан да мақалада тәңіршілдіктің көне түріктер арасындағы орнын талдау және ондағы сабақтастықты зерделеуге ерекше мән беріледі.

Түйін сөздер: дін, тәңіршілдік, Құдай, культ, Ұмай.

ТЕНГИРИАНСТВО У ДРЕВНИХ ТЮРКОВ**Каттабекова Н.Қ.**

Старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета им. К.А. Ясауи. г. Туркестан, Казахстан

Аннотация. До принятия мировых религий – Ислама, христианства и буддизма, тюрки имели древнюю религию – тенгрианство. Тенгрианство – религия, основанная на вере в Создателя, предположительно возникла в конце II – начале I тыс. до н.э., но не позднее V–III вв. до н.э. Его сближают с хуннским «ченли» («небо»), существуют и более широкие параллели с китайским Тянь, шумерским Дингир, «небо». Полного согласия среди ученых в понимании сущности тенгрианства пока не сложилось. Часть исследователей пришли к выводу, что это вероучение приняло форму законченной концепции с онтологией (учение о едином божестве), космологией (концепция трех миров с возможностями взаимного общения), мифологией и демонологией (различение духов-предков от духов природы) к XII–XIII вв.. В то же время в одном из древних рукописных источников сообщается, что к 165 г. до н.э. тюрки уже обладали полностью сложившейся религией с развитым канонем, во многом близким буддийскому, завещанному индийским царем Канишкой, от которого берет начало ветвь буддизма, получившая самостоятельное развитие и оформившаяся как тенгрианство. Часть исследователей настаивает на том, что системного письменного изложения теологической доктрины тенгрианство не оформило и имело небольшой по количеству священный реквизит, благодаря простоте и ясности которого просуществовало несколько тысяч лет в устойчивых формах религиозного ритуала и практики. В то же время другая часть исследователей заявляют о наличии главной священной книги тенгрианцев – «Псалтырь» (тюрк. – «венец алтаря»), содержащей тенгрианский канон – обычаи, обряды и правила, по которым надлежало обращаться к Богу.

Ключевые слова: религия, тенгрианство, культ, божество, Умай.

TENGRI OF THE ANCIENT TURKS

Kattabekova N.K.

K. A. Yassawi Kazakh-Turkish International University, Senior Lecturer. Turkestan, Kazakhstan.

Abstract. Before accepting the world religions – Islam, Christianity and Buddhism, the Turks had an ancient religion – tengri. Tengrianism – the religion based on the belief in a Creator, presumably arose at the end of II – beginning I thousand BC, but not later than in V-III centuries BC. It together with hunnycam «chenli» («sky»), there are wider Parallels with the Chinese Tien, Sumerian Dingir, «heaven». Full agreement among scientists in understanding the essence of Tengrianism has not yet developed. Some researchers came to the conclusion that this doctrine took the form of a complete concept with ontology (the doctrine of a single deity), cosmology (the concept of three worlds with the possibility of mutual communication), mythology and demonology (the distinction of ancestral spirits from the spirits of nature) to the XII-XIII centuries. At the same time, in one of the ancient handwritten sources it is reported that by 165 BC. the Turks already had a fully developed religion with a developed Canon, largely close to the Buddhist, bequeathed by the Indian king Kanishka, from which the branch of Buddhism originates, which received independent development and took shape as Tengrianism. Some researchers insist that the systematic written presentation of the theological doctrine of tengriism has not issued and had a small number of sacred props, due to the simplicity and clarity of which lasted several thousand years in stable forms of religious ritual and practice. At the same time another part of researchers claim the sacred book tengrian – «hymnal» (Turk. – «the crown of the altar»), containing the tengrian Canon – customs, rituals and rules by which it was necessary to appeal to God.

Keywords: religion, Tengrianism, cult, deity, Umai.

Кіріспе

Тәңіршілдік ертедегі түркі-моңғол көшпелілерінің діндерінің бірінен саналады. Бұл діннің еуразиялық кеңістікте қалыптасуы буддизм мен Ислам діне дейін жүзеге асты. Сонымен қатар оның сарқыншақтары осы күнге дейін сақталып, қазіргі әлемдік діндермен астарласып кетті. Тіпті, соңғы кезде тәңіршілдікті қайта жандандыру мәселесін көтерушілер де бой көрсетуде. Мұны қазіргі кезде Ресейде тәңіршілдікті жақтаушылар ұйымының тіркелуінен, Моңғолияда тәңіршілдік ғибадаханасының салынуынан және Қырғызстанда тәңіршілдікті ата-баба діні ретінде құстануды жақтаушылар қатары қалыптасуынан аңғаруға болады. Сондықтан да тәңіршілдіктің дамуындағы ерекше кезең болып саналатын ерте ортағасырлық дәуірдегі тәңіршілдікті зерттеуді өзіндік ғылыми маңызға ие деп санауға болады.

Талқылау

Көне түріктер арасындағы тәңіршілдік мәселесіне қатысты пікірлер Д. Банзаров [Д. Банзаров, 1997: 65] пен Ш.Ш. Уәлиханов [Ч. Валиханов, 1985: 111] еңбектерінде көрініс тапқан. Бұл ғалымдардың еңбектерінде негізінен тәңіршілдіктің жаға заман дәуіріндегі ерекшеліктері, дәлірек айтқанда, Сібірдегі түркі-моңғол халықтарының және қазақтардың арасындағы сарқыншақтары жайлы пікір білдіріледі. Сонымен бірге бұл ғалымдар тәңіршілдіктің шығуының себебін табиғат пен адамзаттың арасындағы байланыспен ұштастырады.

Көне түріктердің діни наным-сеніміне қатысты тұжырымдарды З.У. Тоғанның 1912 жылы жарық көрген «Түрік-татар тарихы» атты еңбегінен де [З. Валиди, 1912: 19] кездестіруге болады.

Оның еңбегінде тәңіршілдік көне түріктердің тарих сахнасына көтерілуіне және олардың алып мемлекет құруына негіз қалаған наным болды деп бағаланады. З.У. Тоған тәңіршілдік тек көне түріктердің ғана емес, кейін Шыңғыс империясының құрылуында да елеулі рөл атқарғанына көңіл бөледі.

Е. Паркедің [Е. Parker, 1885: 96], Н.Я. Бичуриннің [Н. Бичурин, 1950: 178], К.А. Иностранцевтің [К. Иностранцев, 1926: 152], М.И. Артамоновтың [М. Артамонов, 1962: 155], Л.Н. Гумилевтің [Л. Гумилев, 1967: 149] еңбектерінен кездестіруге болады. Осы аталған ғалымдардың арасында тәңіршілдіктің көне түріктердің саяси-әлеуметтік өміріндегі рөліне ерекше көңіл бөлген ғалым ретінде Л.Н. Гумилевті ерекше атауға болады. Л.Н. Гумилев тәңіршілдікті көне түріктер арасындағы діни жүйе ғана емес, тіршіліктің, рухани болмыстың негізгі буыны болды деген пікір білдіреді. Оның мұндай пікірі Д.В. Поздняковтің [Д. Поздняков, 2001: 142] және Д.Г. Савиновтің [Д. Савинов, 2002: 161] еңбегінде қолдау тапқан. Сондықтан да көне түріктер тарихын зерттеуде ерте ортағасырлық дәуірдегі еуразиялық кеңістіктегі тәңіршілдіктің орнын осы бағытта әлі де зерттей түсу қажеттігі ағарылады.

Нәтижесі

Көне түріктер арасындағы тәңіршілдік мәселесін қарастыруда зерттеушілер оны ерте ортағасырлық дәуірдегі діни жүйе ғана емес, әлеуметтік-саяси маңызға ие дүниетаным екеніне назар аударғаны аңғарылады. Осыған орай тәңіршілдікті көне түріктердің өмір сүрген ортасымен тығыз байланыста қарастырған жөн. Бұл ретте көне түріктердің діни-наным сеніміне әсер еткен факторларды да назардан тыс қалдырмаған абзал.

Негізгі бөлім

Қоршаған орта, табиғат көшпелі түрік тайпаларының тұрмыс- тіршілігінің көзі ретінде маңызды рөл атқарды, бұған қоса олардың кәсіби қызметі, яғни малды күтіп-бағу табиғи-климаттық жағдайларға тәуелді болды. Сондықтан да көне түріктердің діни наным-сенімдері табиғатқа табынушылық сипат алды.

Тәңірге табынудың идеялық негізі – табиғат заттары мен құбылыстарын жанды деп қарау болып табылады. Тәңіршілдік сана әр заттың иесі, жаны бар деп пайымдайды. Дүниенің барлық объектілері адам секілді, оларға сөзім мен сана тән-мыс.

Өзінің мәні жағынан Тәңірі монотеистік дінге жақын болды. Діни көзқарастардың дамуы барысында көк аспан сияқты Тәңірінің: барынша күрделі құдай-космос – Тәңірі-каинат түсінігі алмастырады. Мұндай ұғымдағы Тәңірі өзіне космосты, оның кез көрінетін бөлшектерін: күнді, айды, планетаны, жұлдызды, адамды, табиғат құбылыстарын, жан-жануарды, өсімдіктерді қамтиды. Енді табиғат культі және басқа культтер, наным-сенімдер көзқарастар барынша күрделенген Тәңірі туралы ұғымға айналады. Тәңірі әрі рух, әрі дене, әрі олардың бірлігі секілді бейнеге ие болады [Н. Аюпов, 1998: 11].

Тәңірге табыну алғашында дін түрінде емес, космологиялық түсініктер мен идеялардың жиынтығы ретінде, табиғи құбылыстарға мінәжат етумен байланысты пайда болады. Жеке бір халық қана тәңірге табынған десек қателік болады. Тәңірге сенудің терең тарихи тамырлары бар. Ол күллі дін атаулыдан бұрын пайда болған [С. Ақатаев, 1990: 48].

Тәңіршілдік – монотеистік сипаттағы діни жүйе. Ол бір құдайды мойындайды және орталықтанған қаған билігінің, түрік империясының, кейіннен қағанаттардың идеологиясы ретінде қызмет еткен.

Тәңірі бейнесі б.э.д. бірнеше ғасырлар бұрын пайда болған Орталық Азиядағы ең көне мифологиялардан келіп шығады. «Тәңірі» атауының шығу тегі ғұндардың «ченли» және қытайдың «тянь», тіпті шумерлік «дингир» сөздерімен байланыстырыла қарастырылады. Бұл

сөздердің бәрі бір ғана мағынаны – аспан, мәңгі көк аспан дегенді білдіреді. Басқа құдайлардан айырмашылы Тәңірі материяланбаған, ол – рух, бүкіл тіршіліктің иесі [М. Аджи, 1997; 131].

«Тәңірі – құдай» [Ш. Уәлиханов, 1985:181], – деп көрсетеді Ш. Уәлиханов. Ұлы Абай да Тәңірі ұғымын «жасаған» ретінде көп қолданған.

Тәңірінің «жасаған» ұғымына айналуы VII – VIII ғасырларда Орталық Азияда Түрік қағанатының пайда болуымен тығыз байланысты. Тәңірі идеясы Түрік қағанатының билігін уағыздап, дәріптеді.

Тәңір – құдайдың пайда болған уақыты қай кез деген мәселе бойынша оқымыстылардың пікірі бір ізді емес, француз ғалымы Жан – Поль Ру біздің заманымыздың аз алдында десе, қытайлық тарихшылар б.з.б. V – III ғ.ғ. дейді, ал белгілі лингвист-ғалым О. Сүлейменов Шумер ескерткіштері негізінде б.з.б. IV мыңжылдықта пайда болған деген ойды ұсынады. Ол: «Ғайса пайғамбар туғаннан 4 мың жыл бұрын философиялық ілім ретінде қалыптасып, жер бетіндегі ең ескі ілімдер – семит және үнді-иран діндерінің анасы болып, ежелден мысыр діндеріне елеулі әсерін тигізген тәңіршілдік» [О. Сулейменов, 1992: 259], – деп жазды.

Әуелгі түрік дәуірінің өне бойында Тәңірге табынушылық бүкіл Евразия көшпелілері арасына тарайды.

«Биікте Көк Тәңірі,

Төменде қара жер, жаралғанда,

Екеуінің арасында адам баласы жаралған» [Ежелгі дәуір әдебиеті, 1991: 10], – дейтін Күлтегін жырының үлкен жазбасындағы жыр жолдары ежелгі түріктерді Аспан және адам бір мезгілде жаралды деп түсінгендіктеріне меңзейді. Кеңістікті Жоғарғы, Орта және Төменгі әлем деп (жоғарыда – аспан төменде – жер екеуінің арасында адам) деп бөлу көрінісі байқалады.

Көне түріктердің мифологиясындағы ең жоғарғы сатыда бір объект - көк аспан және құдайды білдіретін Тәңірі бар. Тәңірі құдай көне түріктер түсінігі бойынша бірнеше сипатқа ие: а) жоғарғыны, яғни көкті көрсетеді; ә) жаратушы қызметін атқарады; б) жазалаушы қызметін де атқарады; в) еркектік бастаумен байланысты қаралады [И. Стеблева, 1972: 213]. Осыған орай, Күлтегіннің үлкен жазбасынан тағы да мысал келтірейік:

«Түркі халқы:

Қырылайық, жойылайық» десті,

Ажалға жылжи бастады,

Көкте түрік тәңірісі,

Түріктің қасиетті жері, суы

Былай депті:

«Түркі халқы жойылмасын», – дейді.

Орхон жазбалары мазмұны көрсеткендей, Тәңірі халыққа шексіз билік жүргізеді. Оның жердегі өмірін жүргізуші қағанның іс-әрекеті де тікелей Тәңірінің тілегімен астасып жатады.

Түркі халқының атақ-даңқы

Өшпесін деп,

Әкем қағанды,

Шешем қатынды

Көтерген тәңірі,

Ел берген тәңірі

Түркі халқының атақ-даңқы

Өшпесін деп,

Мені қаған етіп отырғызып еді.

Көп қолмен он екі жорық жасадым.

Сөйтіп тәңірі жарылқады [Ежелгі дәуір әдебиеті, 1991: 2].

Тәңірінің адамдарға қатысы Тоныкөк жырынан да байқалады:

Соғыстық,
Бізден екі-үш есе артық еді,
Тәңірі жарылқағандықтан,
Көп деп біз қорықпадық.
Жеңдік [Ежелгі дәуір әдебиеті, 1991: 5].

Көне түріктер дәуірінде «Тәңірі» сөзі бірнеше мағынада қолданылады: 1) аспан, дүние бөлігі ретінде; 2) Құдай ретінде; 3) құдайланған адам ретінде; 4) әмір етуші, әмірші [Дренетюрский словарь, 1969: 552]. Осы политеистік мәнде Тәңірі аспанда, жерде, суда, тау мен жануарлар әлемінде де болса керек. Қазақтарда: «Көк тәңірі», «Жер тәңірі», «Аң тәңірі», «Су тәңірі», «Құс тәңірі» деген ұғымдар сақталған. Барлық сөз тіркестерінде «тәңірі» сөзі «бұйырушы», «құдай», «билеуші» деген мағынаны білдіреді [А. Төлеубаев, 1996: 169].

Көне түріктердің түсінігі бойынша жердегі өмірмен байланысы бар көк аспанның негізгі атрибуттары бұлар күн мен ай болған. Енисейлік құлыптас ескерткіштерде «көк аспандағы күн мен айды жоғалттым» деген сөздер жиі кездеседі. Орхон түріктері күнге қарап бағыт – бағдарды айқындаған [С. Кляшторный, 1981: 121].

Тәңірі бейнесі түркі тілдес халықтардың ғана рухани мұрасы емес, ол – Орталық Азиядағы барлық халыққа ортақ дүние. Көне мифологиялық шығыстық бейне қатарына жатататын Тәңіріні алтайлықтар – «тенгри», буряттар — «тэнгри», сахалар – «тангара», тывалықтар – «дээр», шорлықтар – «тегри», монғолдар – «тэнгер», шорлықтар – «тура» дейді [Мифологический словарь, 1990: 523]. Айтылуы әртүрлі болғанымен, мағынасы барлық халықта бірдей: рух, алғашқы бастау дегенді білдіреді. Көне қытай және шумер халқы түсінігінде де Тәңірі өмір мен игіліктің кезі болып есептелінген [М. Аджи, 1994: 210]. Түркі, монғол және басқа халықтар түсінігінде Тәңірінің мекені – көк аспан, ол көк аспанның тұрғындарына иерархия тән. Сондықтан аспан тоғыз қабатқа бөлінеді. Әрбір қабат тағы екіге бөлінеді: жарыққа және қараңғыға, мейірбандыққа және эззілдікке. Бұл дегеніміз құдай мейрімді және қатал, құтқарушы және жазалаушы ретінде болады деген сөз. Ол бәрін көреді, шешеді, адам тағдыры да сол көктегі құдайдың қолында. Тәңіршілдік дінінің терең даналығы сонда, ол адамды кемсітпейді, қайта адамды ерлікке, жақсы іске қарай ынталандырады.

«Көне түрік дінінде түрік Тәңірісі бейбітшілік Тәңірісі болатын, – деп жазды ұлы ойшыл Зия Гөкалп. Түрік дінінің өзегі болып табылатын ил (ел) сөзі «бейбітшілік» мағынасын беретін. «Елші, Елхан» «бейбітшілік қағаны» деген болатын. Түрік елхандары Манчжуриядан Мажарстанға дейін бейбітшілік орнықтырған, бейбітшілік саясатының бастамашылары еді [З. Гөкалп, 1998: 11].

Тоғыз қабат аспан әлемі туралы түсінік ұзақ уақыт бойғы даму сатысынан өткен және де өзге халықтар түсінігіне әсер еткен болса керек. Мысалы, монғолдардың түсінігінде аспан тоқсан тоғыз қабаттан тұрады, соған қарай Тәңірі атты 99 құдай бар. Ал еуропалық христиандар шығысқа тән дүниетанымды толық алмай, тек құдайыланған үштік Троица туралы түсінік калыптастырған [М. Аджи, 1994: 210].

Көне түріктік құдайлар пантеонында да бірнеше Тәңірі болған. Бірақ олардың саны нақты қанша болғанын айту қиын. Әйтсе де осы бағытта арнайы зерттеулер жарық көре бастағанын атап өткен жөн.

Тәңіршілдік діни жүйесінде маңызда орын алған Бұт тәңірінің бейнесі көне түріктер мәдениетінде қаған билігінің символын және қағандық (ер) пен қатундық (әйел) бастаудың бірлігі идеясын әйгілеген құдай болды деп түсіндіреді зерттеушілер Ю.А. Зуев пен Г.Е. Агелеуовтер [Ю. Зуев, 1998: 106].

Шумер – түрік мәдениетін салыстыра отырып, О. Сүлейменов тәңіршілдіктің өзекті идеясының бірі – қайта тірілуге сену болған, Монғолиядан Венгрияға дейінгі жалпақ далада тізілген қорғандар басына қойылған тас әйелдер мүсіні – адамдарды қайта тірілтуші Тәңірия—

Иштордың бейнесі, өлікті тәңіршілдік рәсімімен жерлеудің бірден – бір белгісі осы тас мүсіндер деп көрсетеді [О. Сулейменов, 1992: 264].

Көнетүріктік пантеонда бақыт сыйлайтын тағдыр құдайы – Жол тәңірі болды [Г. Агелеуов, 1998: 101]. Жол тәңіріге ұқсас бейнелер үндіеуропалық мәдениетте де кездеседі. Мысалы, Пушан – жол құдайы, көкке баратын екі жолдың иесі, бар құпияның сырын біледі. Жол тәңірі қыпшақтардың мифологиялық бабасы Ақ төр, яғни Ақ жол бейнесіне ұқсайды. Қазақ хандарының билігі де «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» және т.б. деп жолмен байланыстырылған.

Ежелгі түріктер Жол тәңірі құт – берекеге жеткізеді деп түсінген. Бұл түсінік өзінің сабақтастық дәстүрін әлі күнге дейін жоғалтпай келеді.

Қорытынды

Тәңіршілдік көне түріктер дәуіріне дейінгі кезеңде қалыптасты. Оның қалыптасуы прототүріктер арасында орын алды. Содан кейінгі кезеңде көне түріктер арасында дамуының жоғары сатысына көтерілді. Көне түріктерден соң да тәңіршілдік өзінің әлеуметтік-саяи өмірдегі маңызын жоғалта қоймады. Түркі тайпалары арасында Ислам діні таралғанға дейінгі кезеңде түркі тайпаларының дүниетанымында, сенім жүйесіндегі ролін жоғалта қоймады. Ислам діні тарағаннан соң да тәңіршілдіктің сарқыншақтары жаңа заман дәуірінде дебой көрсетті. Тәңіршілдіктің белгілері Ислам дінін қабылдаған түркілер арасында таяу уақыттарға дейін бой көрсетіп келді. Тіпті, Ислам дінімен астарласып, түркі тілдес халықтардың дүниетанымында, сенімінде елеулі орын алды.

Әдебиеттер

- Агелеуов Г.Е. Йол – Тенгри бог пути в миротворчестве древних тюрок // Военное искусство кочевников Центральной Азии и Казахстана. – Алматы: «Ғылым», 1998. – С. 63-111.
- Аджи М. Полюнь половецкого поля. – М.: «ЛитМир», 1994. – 265 с.
- Аджи М. Тайна Святого Георгия. – Алматы: «Жазушы», 1997. – 268 с.
- Ақатаев С. Күн мен көлеңке. Ғылыми – танымдық аңсар. – Алматы: «Жалын», 1990. – 96 б.
- Артаманов М.И. История хазар. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитаж, 1962. – 376 с.
- Аюпов Н.Г. Тенгрианство. – Алматы: КазНПУ им.Абая, 1998. – 221 с.
- Банзаров Д. Собрание сочинений. – Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 1997. – 240 с.
- Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.: АН СССР, 1950. – 382 с.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. – Т.2. – Алма-Ата: «Қазақ совет энциклопедиясы», 1985. – 289 с.
- Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.-Л.: «Наука», 1967. – 424 с.
- Древнетюркский словарь. – Л.: «Наука», 1969. – 612 с.
- Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Жалын, 1991. – 316 б.
- Зия Гөкалп. Түрікшілдік негіздері // Жас Түркістан. – 1998. – № 2. – 21-39 б.
- Зуев Ю.А., Агелеуов Г.Е. Буд – Тенгри – божество древнетюркского пантеона // Военное искусство кочевников Центральной Азии и Казахстана. – Алматы: «Ғылым», 1998. – С. 135-176.
- Иностранцев К.А. Хунну и Гунны (разбор теорий о происхождении народа Хунну в китайских летописей, о происхождении европейских Гуннов и о взаимных отношениях этих двух народов). – Л., Ленинградский институт восточных языков им. А.С. Енукидзе, 1926. – 156с.
- Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Тюркологический сборник. – М.: «Наука», 1981. – С. 54-116.
- Мифологический словарь. – М.: «Наука», 1990. – 616 с.
- Поздняков Д.В. Формирование древнетюркского наследия Горного Алтая по данным антропологии // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2001. – № 3. – С.121 – 151.
- Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Новосибирск: Наука, 2002. – 262 с.
- Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно - мифологической системы // Тюркологический сборник. – М.: «Наука», 1972.

- Сулейменов О. Аз и Я. – Алматы: «Жазушы», 1992. – 302 с.
 Төлеубаев А.Т. Культ природы у казахов // Вестник КазГУ. – Серия историческая. – 1996. – №1. – 11- 24 б.
 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: «Қайнар», 1985. – 416 б.
 Parker E. Thousand Years of Tartas. – London: W.H. Allen, 1885. – 242 p.

References

- Ageleuov G.E. Jol – Tengri bog puti v mirotvorchestve drevnih tyurkov // Voennoe iskusstvo kochevnikov Central'noj Azii i Kazahstana. – Almaty: «Ghylym», 1998. – S. 63-111.
 Adzhi M. Polyn' polovecskogo polya. – M.: «LitMir», 1994. – 265 s.
 Adzhi M. Tajna Svyatogo Georgiya. – Almaty: «Zhazushy», 1997. – 268 s.
 Akhataev S. Күн мен көлеңке. Fylymi – tanymdyk аңсар. – Almaty: «ZHalyn», 1990. – 96 b.
 Artamanov M.I. Istoriya hazar. – L.: Izd-vo Gos. Ermitazh, 1962. – 376 s.
 Ayupov N.G. Tengrianstvo. – Almaty: KazNPU im. Abaya, 1998. – 221 s.
 Banzarov D. Sobranie sochinenij. – Ulan-Ude: BNC SO RAN, 1997. – 240 s.
 Bichurin N.YA. Sobranie svedenii o narodah obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena. – M.: AN SSSR, 1950. – 382 s.
 Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineij. – T.2. – Alma-Ata: «Қазақ совет enciklopediyasy», 1985. – 289 s.
 Gumilev L.N. Drevnie tyurki. – M.-L.: Nauka, 1967. – 424 s.
 Drevnetyurkskij slovar'. – L.: «Nauka», 1969. – 612 s.
 Ezhelgi дәuir әдебиеті. – Almaty: Zhalyn, 1991. – 316 b.
 Ziya Gekalp. Түрікшiлдiк негiздерi // ZHas Түркiстан. – 1998. – № 2. – 21-39 b.
 Zuev YU.A., Ageleuov G.E. Bud – Tengri – bozhestvo drevnetyurkskogo panteona // Voennoe iskusstvo kochevnikov Central'noj Azii i Kazahstana. – Almaty: «Ghylym», 1998. – S. 135-176.
 Inostrancev K.A. Hunnu i Gunny (razbor teorij o proiskhozhdenii naroda Hunnu v kitajskih letopisej, o proiskhozhdenii evropejskih Gunnov i o vzaimnyh otnosheniyah etih dvuh narodov). – L., Leningradskij institut vostochnyh yazykov im. A.S. Erukidze, 1926. – 156 s.
 Klyashtornyj S.G. Mifologicheskie syuzhety v drevnetyurkskih pamyatnikah // Tyurkologicheskij sbornik. – M. «Nauka», 1981. – S. 54-116.
 Mifologicheskij slovar'. – M.: «Nauka», 1990. – 616 s.
 Pozdnyakov D.V. Formirovanie drevnetyurkskogo naslediya Gornogo Altaya po dannym antropologii // Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii. – 2001. – № 3. – S.121 – 151.
 Savinov D.G. Narody YUzhnoj Sibiri v drevnetyurkskuyu epohu. – Novosibirsk: «Nauka», 2002. – 262 s.
 Stebleva I.V. K rekonstrukcii drevnetyurkskoj religiozno - mifologicheskoy sistemy // Tyurkologicheskij sbornik. – M., 1972.
 Sulejmenov O. Az i YA. – Almaty: «Zhazushy», 1992. – 302 s.
 Toleubaev A.T. Kul't prirody u kazahov // Vestnik KazGU. – Seriya istoricheskaya. – 1996. – №1. – 11- 24 b.
 Ualihanov SH. Tandamaly. – Almaty: «Қайнар», 1985. – 416 б.
 Parker E. Thousand Years of Tartas. – London: W.H. Allen, 1885. – 242 p.

МАЗМҰНЫ

Алиакбарова А.П., Дүкенбаева З.О.	
ТҮРКИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ТАРИХЫ.....	5
Губайдуллина М.Ш., Лю Ци, Суйналиев А.А.	
ҚАЗАҚСТАН – РЕСЕЙ ЖӘНЕ ЕУАЗИЯЛЫҚ ДИПЛОМАТИЯ ҚАТЫНАСТАРЫ.....	11
Жақсылықов А.Ж., Мәжен Е., Жамашев А.	
БҰХАР ЖЫРАУДЫҢ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДІНИ САРЫН.....	20
Жансентова М.М.	
АСЫЛБЕК СЕЙІТОВ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНЫ.....	29
Жанұзақ Р.Ж.	
МЕМЛЕКЕТТІК ДУМАҒА САЙЛАНҒАН ҚАЗАҚ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР (1906-1907).....	34
Жораева Г.Т.	
ҰЛТ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫҢ ҚУҒЫНДАЛУ ТАРИХЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ 20 ЖЫЛДЫҢ СОҢЫ-30 ЖЫЛДЫҢ БАСЫ).....	40
Жуманова А.З.	
1940 - 1980 ЖЖ. БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТІЛДІК РЕФОРМА ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСУЫ.....	46
Жүрсінбаев Б.А.	
ТҮРКІСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҰЙЫМДАРДЫҢ КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ОРНАУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҰСТАНЫМДАРЫ.....	61
Икрам Н.Ә.	
ҰЗЫНАҒАШ ШАЙҚАСЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН НӘТИЖЕСІ.....	73
Исова Л., Стыбаев Б.	
ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН-МАЖАР ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ АХУАЛЫ МЕН ДАМУ КЕЛЕШЕГІ.....	79
Каттабекова Н.Қ.	
КӨНЕ ТҮРІКТЕРДЕГІ ТӘҢІРШІЛДІК.....	87
Күркеев Е.М.	
ЭТНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ СӘЙКЕСТІКТІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	94
Кыйзатова С.М.	
ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ҰЛТАРАЛЫҚ НЕКЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ.....	99
Қабдолдина К.Қ.	
КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ТЕНДІК МӘСЕЛЕСІ.....	106
Қалиолла А., Шарыпқазы Н.	
ҚЫТАЙ «СҮЙЕК ЖАЗУЫНЫҢ» ТАБЫЛУЫ МЕН ҒЫЛЫМИ АЙНАЛЫМҒА ЕНУІ.....	113
Қасабекова Е.Қ.	
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДІНДАРЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНЕ ШОЛУ.....	121
Қозыбақова Ф.А., Бекмаш Ә.С.	
РАЙЫМБЕК БАТЫР ЖӘНЕ ОНЫҢ КЕСЕНЕСІНІҢ САЛЫНУ ТАРИХЫНАН.....	129
Қоңырбаев Н.Ө.	
ХІХ ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫНДАҒЫ ОМБЫ УЕЗІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ КӘСІПШІЛІГІ.....	137
Қуанбай О.Б.	
ҚАЗАҚ - ЖАПОН ТІЛДЕРІНІҢ ТАРИХИ ТАМЫРЛАСТЫҒЫ.....	144
Лебаев Ф.Р.	
СЕМЕЙ ІШКІ ОКРУГЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ: ТАРИХНАМАЛЫҚ АСПЕКТ.....	166
Маулит Б., Шарыпқазы Н.	
ҚЫТАЙ ИМИДЖІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ФАКТОРЫ.....	174
Мырзабеков М.С., Мырзабекова Р.С.	
ДЖ. У. БУШ ТҰСЫНДАҒЫ АҚШ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ БАСТЫ ҰСТАНЫМДАРЫ.....	186
Нұрсұлтанова Л.Н., Аубакирова Д.Н.	
ҚАЗАҚСТАН-ЕУРОПАЛЫҚ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАР.....	197
Омарова Г.Ә., Мурзаходжаев Қ.М.	
ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНО-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ (1999-2018 ЖЖ.).....	207
Сандыбаева А.Д.	
ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ҮДЕРІСТЕР.....	215

Сәтенова М.Р., Шалабаева А.Б.	
ҰЛЫ ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ РЕСЕЙ БОДАНДЫҒЫН ҚАБЫЛДАУ ТАРИХЫНАН.....	222
Сәкен С.И.	
НОҒАЙЛЫ ДӘУІРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЭПОСЫ.....	232
Смағұлов Б.	
XVIII –XX ҒАСЫРЛАРДА ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫНДАҒЫ «ҚОЖА» ГЕНЕАЛОГИЯЛЫҚ ТОБЫ.....	243
Танатарова Ж.Т., Маратова С.А.	
ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯ АРАСЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ-ТАРИХИ ҚАТЫНАСТАР (ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫ).....	259
Тасилова Н.А.	
ТӘУЕКЕЛ ХАННЫҢ ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІН НЫҒАЙТУДАҒЫ РӨЛІ МЕН СЫРТҚЫ САЯСАТТАҒЫ ҰСТАНЫМЫ.....	263
Токбергенова З.С.	
ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ ЖӘДИДШІЛДІК ҚОЗҒАЛЫСТЫҢ ҚЫЗМЕТІ.....	271
Токболат С.Т.	
ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҰЙЫМДАРДЫҢ БОЛЬШЕВИКТЕРМЕН ҚАТЫНАСЫ.....	284
Уалтаева А.С., Отар А.С.	
Ғ.Н. БӨКЕЙХАНОВ ҚОҒАМ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ.....	296
Уразмагамбетов Н.Н.	
ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ...301	
Хакім А.Е.	
ТАРИХ-И РАШИДИ ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ МОҒОЛСТАНҒА ҚАТЫСТЫ ЖЕР-СУ АТТАРЫ.....	307
Шакенов С.Т., Ерғабылов А.Е., Рысбек Б.	
ҚАЛБА-НАРЫМ Өңіріндегі ежелгі металлургия, тау- кен ісінің зерттелуі ТАРИХЫНДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР.....	317
Шалдарбекова А.	
ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ХРОНОЛОГИЯСЫ МӘСЕЛЕСІ БОЙЫНША.....	323
Шалдарбекова А.Б.	
ҚАЗАҚСТАНДА РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САНА СЕЗІМНІҢ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЖАҒДАЙЫ ТУРАЛЫ: ТАРИХИ КӨЗҚАРАС.....	328
Шарапова Қ.	
МҰСТАФА ШОҚАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ.....	333
Шоинжанова М.Т., Уалтаева А.С.	
ҚАЗАҚ-ҮНДІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ХАРАКТЕРІ (САЛЫСТЫРМАЛЫ СИПАТЫ).....	338
Эрейли А.Б., Мақашева К., Шалкеева З.	
ИСЛАМ ЫНТАМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫНЫҢ ДАУ- ЖАНЖАЛДАРДЫ РЕТТЕУДЕГІ ӨЛЕУЕТІ.....	345

СОДЕРЖАНИЕ

Алиакбарова А.П., Дукенбаева З.О. ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ В ТУРЦИИ.....	5
Губайдуллина М.Ш., Лю Ци, Суйналиев А.А. ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАН – РОССИЯ И ЕВРАЗИЙСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ.....	11
Жаксылыков А.Ж., Мажен Е., Жамашев А. РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ В ПОЭЗИИ БУХАР ЖЫРАУ	20
Жансеитова М.М. ЖЕРТВА РЕПРЕССИЙ АСЫЛБЕК СЕЙТОВ.....	29
Жанұзақ Р.Ж. ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ В РАБОТЕ ДЕПУТАТОВ-КАЗАХОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДУМЫ (1906-1907).....	34
Жораева Г.Т. ИСТОРИЯ РЕПРЕССИЙ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ (КОНЕЦ 20-Х-НАЧАЛО 30-Х ГГ. XX ВЕКА).....	40
Жуманова А.З. ЯЗЫКОВАЯ РЕФОРМА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ В 1940-1980-х гг.....	46
Джурсунбаев Б.А. ПОЗИЦИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ ТУРКЕСТАНА В СВЯЗИ С СТАНОВЛЕНИЕМ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ.....	61
Икрам Н.А. ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ УЗУНАГАЧСКОЙ БИТВЫ.....	73
Исова Л., Стыбаев Б. СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНСКО-ВЕНГЕРСКИХ ОТНОШЕНИЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	79
Каттабекова Н.К. ТЕНГИРИАНСТВО У ДРЕВНИХ ТЮРКОВ.....	87
Куркеев Е.М. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЭТНИЧЕСКОЙ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ.....	94
Кыйзатова С.М. МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ БРАКИ КАЗАХСКОЙ МОЛОДЕЖИ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ.....	99
Кабдолдина К.К. ПРОБЛЕМА РАВЕНСТВА КАЗАХСКИХ ЖЕНЩИН В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ.....	106
Қалиолла А., Шарыпқазы Н. ОТКРЫТИЕ КИТАЙСКИХ «ПИСЕМ НА КОСТЯХ» И ИХ ВВЕДЕНИЕ В НАУЧНЫЙ ОБОРОТ	113
Касабекова Е.К. ОБОЗР РЕЛИГИОЗНЫХ ТРАДИЦИЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА.....	121
Қозыбақова Ф.А., Бекмаш Ә.С. ИЗ ИСТОРИИ БАТЫРА РАЙЫМБЕКА И ЕГО МАВЗОЛЕЯ.....	129
Конырбаев Н.О. РЕМЕСЛА У КАЗАХОВ ОМСКОГО УЕЗДА КОНЦА XIX ВЕКА.....	137
Қуанбай О.Б. ИСТОРИЧЕСКАЯ ОДНОКОРЕНЕННОСТЬ КАЗАХСКОГО И ЯПОНСКОГО ЯЗЫКОВ.....	144
Лебаев Ф.Р. ФОРМИРОВАНИЕ СЕМИПАЛАТИНСКОГО ВНУТРЕННЕГО ОКРУГА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....	166
Маулит Б., Шарыпқазы Н. ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ИМИЖДА КИТАЯ.....	174
Мырзабеков М.С., Мырзабекова Р.С. ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ США ПРИ ДЖ. У. БУШЕ.....	186
Нурсултанова Л.Н., Аубакирова Д.Н. КАЗАХСТАНСКО-ЕВРОПЕЙСКИЕ ИНВЕСТИЦИОННЫЕ ПРОЕКТЫ.....	197
Омарова Г.А., Мурзаходжаев К.М. ЭТНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА (1999-2018 ГГ.).....	207
Сандыбаева А.Д. СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ГОРОДЕ ТУРКЕСТАНЕ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛО XX ВВ.....	215

Сатенова М.Р., Шалабаева А.Б. ИЗ ИСТОРИИ ПРИНЯТИЯ РОССИЙСКОГО ПОДДАНСТВА КАЗАХАМИ СТАРШЕГО ЖУЗА.....	222
Сакен С.И. НОГАЙСКАЯ ЭПОХА И КАЗАХСКИЙ ЭПОС.....	232
Смагулов Б.К. ГЕНЕАЛОГИЧЕСКАЯ ГРУППА «ҚОЖА» В ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ КАЗАХОВ В XVIII–XX В.....	243
Танатарова Ж.Т., Маратова С.А. ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И ТУРЦИЕЙ (В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ).....	259
Тасилова Н.А. РОЛЬ ТАУЕКЕЛ ХАНА В УКРЕПЛЕНИИ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И ЕГО ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА.....	263
Токбергенова З.С. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДЖАДИДСКОГО ДВИЖЕНИЯ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ.....	271
Токболат С.Т. ОТНОШЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ С БОЛЬШЕВИКАМИ.....	284
Уалтаева А.С., Отар А.С. Г.Н. БУКЕЙХАНОВ – ОБЩЕСТВЕННЫЙ И ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ.....	296
Уразмагамбетов Н.Н. ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ГОЛОДА В КАЗАХСТАНЕ В ТРУДАХ ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ.....	301
Хаким А.Е. ТОПОНИМЫ МОГУЛИСТАНА В «ТАРИХ-И РАШИДИ».....	307
Шакенов С.Т., Ергабылов А.Е., Рысбек Б. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ДРЕВНЕЙ МЕТАЛЛУРГИИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЛБА-НАРЫМСКИХ ПРЕДГОРИЙ.....	317
Шалдарбекова А. К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИИ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ.....	323
Шалдарбекова А.Б. ОСОВРЕМЕННОМ СОСТОЯНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....	328
Шарапова К. ИДЕЯ НЕЗАВИСИМОСТИ В ТРУДАХ МУСТАФЫ ШОКАЯ.....	333
Шоинжанова М.Т., Уалтаева А.С. НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР В КАЗАХСКО-ИНДИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ).....	338
Эрейли А.Б., Макашева К., Шалкеева З. ПОТЕНЦИАЛ ОРГАНИЗАЦИЙ ИСЛАМСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В УРЕГУЛИРОВАНИИ КОНФЛИКТОВ.....	345

CONTENTS

Aliakbarova A., Dukenbaeva Z. HISTORY OF KAZAKH DIASPORA IN TURKEY.....	5
Gubaidullina M.S., Lu Qui, Suinaliyev A.A. KAZAKHSTAN –RUSSIA RELATIONS AND EURASIAN DIPLOMACY.....	11
Zhaksylykov A., Mazhen E., Zhamashev A. RELIGIOUS MOTIVES IN THE POETRY OF THE BUKHAR ZHYRAU.....	20
Zhanseitova M.M. THE VICTIM OF REPRESSION ASYLBEK SEITOV.....	29
Zhanuzak R.Zh. MAJOR ISSUES IN THE WORK OF KAZAKH DEPUTIES OF THE STATE DUMA (1906-1907).....	34
Zhorayeva G.T. HISTORY OF THE NATIONAL INTELLIGENTSI APERSECUTION.....	40
Zhumanova A. LANGUAGE REFORM IN THE EDUCATION SYSTEM AND ITS IMPLEMENTATION IN 1940-1980s.....	46
Dzhursunbaev B.A. POSITIONS OF NATIONAL SOCIAL AND POLITICAL ORGANIZATIONS OF TURKESTAN IN CONNECTION WITH THE FORMATION OF SOVIET POWER.....	61
Ikram N.A. REASONS AND CONSEQUENCES OR THE UZUNAGACH.....	73
Issova L., Stybayev B. THE STATE AND PROSPECTS OF THE KAZAKH-HUNGARIAN RELATIONS DEVELOPMENT AT THE PRESENT STAGE.....	79
Kattabekova N.K. TENGRI OF THE ANCIENT TURKS.....	87
Kurkeyev E.M. SOME QUESTIONS OF ETHNIC AND NATIONAL IDENTITY.....	94
Kyzatova S.M. INTER-ETNIC MARRIAGES OF THE KAZAKH YOUTH AND THE DEVELOPMENT TRENDS.....	99
Kabdoldina K.K. THE PROBLEM OF EQUALITY OF KAZAKH WOMEN IN SOVIET KAZAKHSTAN.....	106
Kaliolla A., Sharypkazy N. DISCOVERY OF THE CHINESE “LETTERS ON THE BONES” AND THEIR INTRODUCTION INTO SCIENTIFIC CIRCULATION.....	113
Kassabekova E. OVERVIEW OF THE RELIGIOUS TRADITIONS OF THE KAZAKH PEOPLE.....	121
Kozybakova F.A., Bekmash A.S. FROM THE HISTORY OF RAYIMBEK BATYR AND HIS MAUSOLEUM.....	129
Konyrbayev N. SANDCRAFTS OF THE KAZAKHS OF THE OMSK DISTRICT IN THE END OF THE 19th CENTURY.....	137
Kuanbay O. HISTORICAL SINGLE ROOTEDNESS OF KAZAKH AND JAPANESE LANGUAGES.....	144
Lebayev F.R. FORMATION OF THE SEMEY INTERNAL DISTRICT: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT.....	166
Maulit B., Sharypkazy N. THE FORMATION FACTOR OF IMAGE OF CHINA.....	174
Myrzabekov M.S., Myrzabekova R.S. BASIC PRINCIPLES OF USA FOREIGN POLICY UNDER G.W.BUSH.....	186
Nursultanova L.N., Aubakirova D.N. KAZAKHSTAN-EUROPEAN INVESTMENT PROJECTS.....	197
Omarova G.A., Murzakhodzhayev K.M. ETHNIC-DEMOGRAPHICAL DEVELOPMENT OF THE POPULATION OF KAZAKHSTAN (1999-2018).....	207
Sandybaeva A.D. SOCIO-POLITICAL PROCESSES IN THE CITY OF TURKESTAN (LATE XIX - EARLY XX CENTURIES).....	215

Satenova M.R., Shalabaeva A.B. FROM THE HISTORY OF THE ACCEPTANCE OF RUSSIAN GOVERNMENT BY THE KAZAKHS OF THE SENIOR ZHUZ.....	222
Saken S.I. NOGAI ERA AND KAZAKH EPIC.....	232
Smagulov B. THE GENEALOGICAL GROUP “QOJA” IN THE ETHNIC COMPOSITION OF THE KAZAKHS IN THE XVIII – XX CENTURIES.....	243
Tanatarova Zh., Maratova S. PUBLICLY POLITICAL AND CULTURAL-HISTORICAL CONNECTIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND TURKEY (INDEPENDENCE YEARS).....	259
Tasilova N.A. THE ROLE OF KHAN'S TOWEKEL IN STRENGTHENING OF KAZAKH STATEHOOD AND ITS FOREIGN POLICY.....	263
Tokbergenova Z.S. THE ACTIVITIES OF JADIDISM MOVEMENT IN TURKESTAN REGION.....	271
Tokbolat S.T. RELATIONS OF POLITICAL ORGANIZATIONS IN THE TURKESTAN REGION WITH THE BOLSHEVIKS.....	284
Ualtaeva A.S., Otar A.N. G.N. BUKEIKHANOV – PUBLICFIGURE AND STATESMAN.....	296
Urazmagambetov N.N. STUDYING THE KAZAKHSTAN’S FAMINE ISSUE IN THE WRITINGS OF FOREIGN SCHOLARS.....	301
Khakim A. TOPONYMS OF MOGHULISTAN IN «TARIKH-I RASHIDI».....	307
Shakenov S.T., Ergabylov A.E., Rysbek B. SOME ISSUES IN STUDYING THE HISTORY OF ANCIENT METALLURGY IN THE TERRITORY OF THE KALBA-NARYM FOOTHILLS.....	317
Shaldarbekova A. TO THE QUESTION OF THE CHRONOLOGY OF THE TURKIC CIVILIZATION.....	323
Shaldarbekova A. ON THE CURRENT STATE OF NATIONAL IDENTITY IN KAZAKHSTAN: HISTORICAL ASPECT.....	328
Sharapova K. THE IDEA OF INDEPENDENCE IN THE WRITINGS OF MUSTAFA SHOKAY.....	333
Shoinzhanova M.T., Ualtayeva A.S. NATIONAL CHARACTER IN KAZAKH AND INDIAN LITERATURE (COMPARATIVE ANALYSIS).....	338
Ereyli A.B., Makasheva K., Shalkeyeva Z. POTENTIALS OF THE ORGANIZATION OF THE ISLAMIC COOPERATION (OIC) TO CONFLICT RESOLUTION.....	345

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2019. 2(18)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 30.06.2019.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМКТел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй